Василь Верига

ДОСЛІДНИК ПІДЗЕМНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ

(Пам'яті проф. д-ра Ярослава Пастернака)

На 78 році життя, 22 листопада 1969 року, упокоївся у Торонті один з найвизначніших українських археологів — Ярослав Пастернак. Смерть його — незаступима втрата для української науки.

Проф. Пастернак присвятив ціле своє життя розшукам української старини, намагався знайти метрику народження свого народу, якому світ, а зокрема його сусіди, відмовляли права на існування.

Ідучи слідами своїх славних попередників і піонерів у ділянці української археології: Володимира Антоновича, Вінкентія Хвойки, Федора Вовка та інших, проф. Пастернак розкривав землю і читав у ній історію України ще з часів, коли нікому й не снилося вести літописи.

Ярослав Пастернак народився у греко-католицькій священицькій родині, 2 січня 1892 р. у галицькому містечку Хирів. Вісімнадцятилітнім юнаком він закінчив з відзначенням перемиську гімназію в 1910 р., а наступних чотири роки він провів на філософічному факультеті Львівського університету, студіюючи археологію та клясичну філологію.

Воєнна хуртовина 1914—1918 років кинула його в ряди австрійської армії, де він дослужився ранґи поручника в 41-му піхотному

полку. Після Листопадового Зриву в Галичині Ярослав Пастернак перейшов у ряди VII бриґади Української Галицької Армії, з якою він відбув усю її воєнну польсько-українську кампанію в Галичині, а опісля большевицько-українську на Наддніпрянщині. Щасливо перебувши трагедію УГА залишену напризволяще в чотирикутнику смерти, літом 1920 р. з її останками під командою ген. Кравса перейшов у Чехо-Словаччину, де був інтернований.

Збройна боротьба за українську державу закінчилась і пор. Пастернак, перебуваючи в таборах інтернованих у Ліберці, а потім у Йозефові виконував працю керівника архіву матеріялів Визвольних Змагань, які пізніше були передані до Музею Визвольної Боротьби України в Празі.

В 1922 р. Ярослав Пастернак повертаючи назад до наукової праці, вписався на студії в Карловому університеті в Празі, щоб спеціялізуватися в археології, у відомого дослідника слов'янської старовини проф. Лубора Нідерле, автора двох монументальних творів: *Slovanské starožitnosti* в 4-х томах і *Život starych Slovanů* в 3-х томах. Його манила старовина ще з дитячих років, коли він, бігаючи по залісених піскових дюнах на парохії свого діда в Яворівщині, знаходив різного роду знарядоподібні куски кременю, а також старі ікони на сховищах церкви, що давало перший посмак мандрівки у глибину віків.

Як учень перемиської гімназії, перебуваючи на вакаціях, записував народні піоні і приповідки та передавав їх В. Гнатюкові відомому етнографові. Вони появилися друком в 35 томі Етнографічного Збірника НТШ у 1914 році. Як студент Львівського університету він працював у 1913/14 рр., асистентом в Українському Національному Музеї у Львові, що його заснував митрополит Андрей Шептицький. Я. Пастернак завідував там збіркою церковної старовини.

У 1914 р. відбув теренову практику з археології у дослідженнях українського населення Жовківщини, а рік перед тим брав участь в університетській археологічній експедиції до Більча Золотого на Поділлі. Це були початки праці Я. Пастернака в ділянці української старовини. Крім того з доручення митрополита Шептицького вивчав українську церковну старовину та збирав до Музею вартісні експонати.

Вписавшись у Карловий університет Я. Пастернак повернувся знову до студій улюбленого предмету, які закінчив дисертацією *„Ruské Karpaty v archeologii"* і 26 березня 1926 р. одержав звання доктора філософії. Це був історичний крок, оскільки Ярослав Пастернак був першим українцем, який одержав докторат, як археолог. Знов же той факт, що він писав свою дисертацію на підставі наукових дослідів в українських Карпатах вказує на те, що для молодого науковця важливою була не тільки наукова кар'єра, але в першу чергу дослідна праця минулого України. На здібності молодого археолога звернув увагу проф. Нідерле, заходом якого Я. Пастернак дістав працю асистента Археологічного Відділу Чеського Народнього Музею у Празі.

Наступного 1923 року, незважаючи на те, що він був чужинцем, Пастернака призначили на становище асистента Державного Археологічного Інституту в Празі і він став завідуючим запланованих археологічних розкопів на терені старої Праги, а зокрема на королівському замку «Градчани».

Археологічні розкопи в Празі під керівництвом Я. Пастернака дали позитивні висліди дуже важливі для історії Чехії. Вони підтвердили на основі археологічних матеріялів припущення, що Градчани заснував чеський король св. Вацлав, як свою столицю. На «Градчанах» Я. Пастернак розкрив фундаменти двох романських костелів з XI—XII ст. та укріплення княжого «дідинця» з того часу. Крім того відкопав ще фундаменти костела на Страгові та кілька інших домів княжої доби в Празі.

Про відповідальність, якою обтяжено д-ра Пастернака в Празі найкраще говорить розмір самих археологічних розкопів, на які чеський уряд видавав пів мільйона корон річно, а число робітників часто досягало сотні осіб. Всі вони працювали під безпосереднім наглядом і за детальним пляном д-ра Пастернака. Ввесь видобуток чи знайдений матеріял мусів ще бути науково проаналізований, що було завданням д-ра Пастернака, бо він ніс відповідальність і за лябораторійну працю.

Найкраще схарактеризувала працю д-ра Пастернака в тому часі Комісія Наукових Дослідів Празького Городища, яка складалася з членів Державного Археологічного Інституту та Народнього Музею в Празі. В окремому листі від 16 червня 1928 року, проф. Л. Нідерле і другий представник цих інституцій подали таку оцінку праці Я. Пастернака: «Д-р філософії Ярослав Пастернак, асистент Державного Археологічного Інституту в Празі брав участь у розкопах на празькому Городищі від їх початків, 4 червня 1925 до 31 березня 1928, тобто як керівник комісії для розкопів, які провадились великою кількістю робітників. Він давав потрібні пляни, фотографував, а одночасно керував працею в лябораторії, де консервувався викопаний керамічний матеріял.

При всіх тих працях він виявив ерудицію, професійне знання, необхідну енерґію та цілковиту точність. Комісія для Наукових Дослідів Празького Городища висловлює йому подяку за висліди його праці, якою він спричинився до того, що дотепер найбільший науковий дослід у Чехословацькій Республіці оправдав надії, які на нього ми покладали».

За успішне переведення розкопів на Градчанах д-р Пастернак одержав похвальне признання з канцелярії президента Чехословацької Республіки Т. Ґ. Масарика, а з Державного Археологічного Інституту в Празі урядову подяку на письмі. Консервативний збір міста Праги, на доказ признання обрав його своїм членом і запропонував прийняти чеське громадянство і, як перший крок до цього, здобув д-рові Пастернакові громадянство міста Праги.

Перед молодим науковцем відкривалось світле майбутнє і слава,

і кар'єра та матеріяльне забезпечення. Проте Я. Пастернака манила українська старина і він вирішив свою працю присвятити перш за все українській археології.

Літом 1928 р. д-р Я. Пастернак повернувся до Галичини, на рідні землі, і, очоливши Культурно-Історичний Музей НТШ у Львові, розгорнув широко-закроєну археологічну діяльність.

Так, як д-р Пастернак виправдав сподівання чеських наукових кіл, а зокрема свого професора Л. Нідерле, так само виправдав він сподівання українських наукових кіл Галичини, де він негайно розпочав археологічні досліди. А досліджувати було що, бо Україна, — як ствердив проф. Пастернак, — незвичайно багата на пам'ятки старовини від палеоліту по всі праісторичні, ранньоісторичні та середньовічні часи».

У 1929 р. д-р Пастернак був обраний дійсним членом НТШ, а в 1930 одружився з Марією Стецик, учителькою Рідної Школи ім Шевченка у Львові. Його дружина стала його необхідним товаришем життя і дорадником у його праці, бо й сама цікавилась українським культурним життям та брала в ньому активну участь, хоч і не на царині археології.

У 1932 р. д-р Пастернак був обраний дійсним членом Українського Богословського Наукового Товариства і став професором археології Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові і заснував при тій же академії музей.

У 1935 р. д-р Пастернак габілітувався на доцента Українського Вільного Університету в Празі, але сам і надалі залишився у Львові на становищі директора Музею НТШ та професора археології у Богословській Академії у Львові, де він викладав біблійну археологію і археологію України. Хоч археологія України не в'язалась із Богословією проте митрополит Шептицький запропонував цей предмет для ознайомлення питомців з минулим України. Проф. Пастернак стверджував, що не зважаючи на теоретичне засвоєння знання археології, це давало і практичні користі, бо випускники Богословії, знайшовшись на парафіях, часто допомагали викривати цікаві знахідки, оцінювати їх та повідомляли про те Музей НТШ.

Але праця проф. Пастернака не обмежувалась тільки стінами Музею НТШ та викладами в Богословській Академії. За час його перебування на рідних землях, він влаштував ряд прогульок із питомцями для практичних вправ і перевів сорок археологічних розкопів у різних місцевостях Галичини та відкрив дві невідомі до того часу в Галичині культури:

а) Унетицьку (судетську) із ранньо-бронзової доби (1800—1500 рр. до Хр.), яка вказує на товарообмінні зв'язки українських земель із західніми краями через Шльонськ, та

б) Черняхівську або ранньо-слов'янську культуру, яка характеризується не укріпленими поселеннями та безкурганними могильниками з II до VII ст. типовими для антів. Відкриття Черняхівської культури

в Галичині важливе тим, що вона вказує на приналежність західньо-українських земель до держави антів.

Але найважливішими розкопами проф. Пастернака були ті, що він їх провадив у Крилосі, якими він остаточно закінчив спір, де знаходився княжий Галич. У Крилосі проф. Пастернак відкрив фундаменти монументального Катедрального Успенського Собору, розміром 37,5 х 32,5 метрів. Дещо менший від Собору св. Софії в Києві, побудованого Ярославом Осьмомислом у XII ст. Там також відкрито було саркофаг і самого князя. Крім того було відкрито й останки ряду інших будівель, які служать як незатертий доказ, що княжий Галич знаходився на місці сьогоднішнього села Крилос. Ці розкопи відбувались при фінансовій допомозі митрополита А. Шептицького, який плянував зробити з нього окремий історичний заповідник, але здійсненню цього пляну перешкодила війна.

Своїми розкопами в різних місцях проф. Пастернак збагатив наше знання про минуле нашого народу, допоміг розв'язати ряд питань, над якими історики ломили собі голови не тільки з історії України, але також і з історії Чехії та Мадярщини. Це ж він відкрив старо-мадярські могили з IX—X ст. у Підгороддю б. Крилоса, які вказують на шлях мадярської мандрівки в середньовіччі через Україну, Карпати в Паннонську долину. З історії України довів безперервну тривалість автохтонів України від трипільської культури через антів аж до нових часів, чим підтвердив тезу свого славного попередника Вінкентія Хвойки.

Після упадку Польщі й з приходом совєтської влади в Західню Україну проф. Я. Пастернак був номінований декретом ректора університету М. Марченка ч. 33, від дня 3 листопада 1939 р. професором археології і завідувачем катедрою археології Львівського Державного Університету, а 20 січня 1940 р. згідно з наказом Народного комісара освіти УРСР Ф. А. Редька, ч. 236, проф. Пастернак був затверджений директором Львівського Державного Археологічного Музею, тобто колишнього Музею НТШ.

Як професор Львівського університету і директор Державного Археологічного Музею у Львові, д-р Пастернак продовжував свої розкопи у Крилосі й 1940 р. був запрошений на Всесоюзний Конґрес дослідників неоліту і бронзової доби в Києві з доповіддю на тему: «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури». Весною 1941 р. він дістав знову запрошення виголосити доповідь на Всесоюзному Конґресі дослідників старих руських городів у Ленінграді на тему «Княжий город Галич». Професор Пастернак виголосив свою доповідь українською мовою і після цього дістав ще запрошення повторити її в Московському університеті. Після доповіді, один із присутніх там українців підійшов до проф. Пастернака і заявив: «Ярославе Івановичу, це перший раз відколи ця заля існує в ній залунало українське слово. Але, коли Вам доведеться ще раз сюди приїхати ви вже мабуть будете мусіти гово-

рити російською мовою». Професорові Пастернакові пощастило повернутися з Москви ще перед вибухом німецько-совєтської війни і він дальше працював як професор археології у знову відкритій Богословській Академії у Львові аж до весни 1944 р., коли він покинув рідні землі, не бажаючи ще раз зустрітися з московсько-большевицьким режимом.

Від 1922 до 1944 р. перебуваючи спочатку в Чехії, а опісля в Галичині, проф. Пастернак опрацьовував здобуте ним знання в археологічних дослідах і ділився ним на різних крайових і міжнародніх конґресах у формі доповідей, які пізніше публікував у наукових журналах та окремих монографіях. Він відбував різні наукові поїздки. Із важливіших з них треба згадати Краків (1933 р.), Відень (1934 р.), Варшаву (1935 р.),Чернівці, Букарешт, Будапешт, Братислава, Ужгород і Мукачів (1936 р.), Бреслав, Берлін, Дрезден, Луцьк, Пінськ і Давидгородок (1938 р.), не згадуючи цілого ряду різних українських наукових конференцій, окремих доповідей тощо. З цього вже неповного переліку видно, що проф. Пастернак був невтомною людиною праці, відданим українській науці чим скріпляв боротьбу українських політичних чинників за привернення самостійности і соборности українському народові.

Покинувши рідні землі, проф. Пастернак не зложив із безділля рук. Уже в липні 1944 р. працював з рамени Інституту Опіки над пам'ятниками (Institut für Denkmalpflege) у Відні при археологічних розкопах у Лінцу над Дунаєм. Від січня 1945 р. він уже був на становищі наукового співпрацівника при Семінарі для праісторії в університеті в Ґеттінґені. 18 березня 1946 р. він був назначений професором археології Українського Вільного Університету в Мюнхені. 25 червня 1947 р. філософічний факультет університету Фридриха-Вільгельма в Бонні, Зах. Німеччина, вирішив прийняти його на працю на зимовий семестр 1947—48 на курсі Праісторії та Ранньої історії Східньої Европи. Це призначення було потверджене міністром Культури Надренії-Вестфалії 22 жовтня 1947 р., а 2 березня 1948 р. декан філософічного факультету Боннського університету М. Бравбах відновив це призначення і на літній семестр. У травні 1949 р. проф. Пастернак з дружиною прибув до Торонта, а на початку липня канадська англомовна преса принесла вістку, що «відомий археолог з України допомагає при розкопах у форті св. Марії, куди його порекомендував колишній його студент із Богословської Академії у Львові єпископ І. Борецький».

Але це вже була зовсім інша праця, базована на інших принципах і професор Пастернак, не зважаючи на свої непересічні кваліфікації, був змушений піти на зовсім звичайного робітника, щоб заробити працею рук на прожиток. Моглоб здаватися, що так він, як і його дружина попадуть у зневіру й загубляться серед чужого моря в Торонто в погоні за хлібом щоденним. Та в натурі професора Пастернака не було «губитись», а радше шукати і знаходити. І він з дружиною знайшли себе у дальшій праці для свого народу.

Коли не стало української землі і її «підземного архіву» проф. Пастернак узявся із незменшеною енерґією переводити синтезу зібраного ним матеріялу та слідкувати за новими працями з ділянки археології України та аналізувати. У висліді цього українська громада, яка, правду сказавши, призабула Пастернака, в 1961 р. дістала в дарунок монументальну книгу «Археологія України», якої видання організував самопокликаний Комітет на чолі з Зеноном Зеленим.

«Археологія України», яку написав професор Пастернак, а це твір не лише кабінетного стилю та значення, а продукт довгих років праці на полях України, аналіза власних дослідів як і цілого ряду інших учених археологів у минулому й сучасному. Про вартість цього твору можуть свідчити слова кол. секретаря Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН у Києві також визначного українського археолога проф. Петра Курінного, який в одному з листів (16 серпня 1961) до проф. Пастернака писав, що *Археологія України* «це на сьогодні насправді найповніше, що вийшло з археології України і що може зорієнтувати фахівців в здобутках української археології... Подивляю Вашому труду, з яким Ви, заховуючи об'єктивність, старалися пройти поміж морем старих і нових поглядів на ясні та реальні факти археологічного минулого України і зберегли об'єктивізм у передачі часом Вам немилих поглядів... Книга Ваша є сьогодні важливим здобутком науки і може бути покладена в основу для пізнання передісторичного минулого України».

Резюмуючи творчість проф. Пастернака доводиться з повною об'єктивністю ствердити, що вона і велика і важлива своїми наслідками. Як археолог він робив розкопи в 40 місцевостях Галичини, на Градчани і Страгові у Празі та ще в 18 інших місцевостях Чехословаччини включаючи Закарпаття, та по одній місцевості в Австрії (Лінц) і Канаді (Мідленд, Онтаріо), разом у 62-х місцевостях. Безумовно, що найважливішими із них були Градчани у Празі та Крилос у Галичині. В цей же самий час він переводив аналізу всіх знайдених археологічних матеріялів у лябораторіях, синтезував їх і остаточні висновки публікував окремими книжками чи статтями у різних періодичних виданнях та збірниках. Він же ж автор біля сорока великих праць та поверх 270 наукових і популярно-наукових статтей в українській, чеській, польській, німецькій та англійській мовах.

За самий тільки період від 1948 до 1961 р., коли наша інтеліґенція переходила велику кризу і переставлялась на новий спосіб життя, проф. Пастернак, крім постійної фізичної праці в Канаді написав 19 наукових статтей, які появились у різних українських періодиках і збірниках, 16 популярно-наукових статтей та виголосив 18 доповідей на різні археологічні теми у 23 різних авдиторіях у 8-ми місцевостях східньої Канади. В той же самий час він опрацював свою монументальну працю «Археологія України». Зайво тут згадувати, що це не були політичні доповіді, які дуже часто наші доповідачі приготовляють в дорозі до авдиторії, а праці солідно обдумані й обґрунтовані фактич-

ним матеріялом. Це забирало йому весь його вільний час від заробіткових зобов'язань.

Це також вказує на те, що проф. Я. Пастернак був людиною праці для свого рідного народу, для української визвольної справи, яку він скріпляв науковими доказами й арґументами. Тому, мабуть, і уболівав він так дуже над безділлям тих, які мали всі необхідні дані, так під оглядом інтелектуальним, як і під матеріяльним, але для свого народу нічого конктретного не зробили. «Щораз виразніше виявляється серед нашої спільноти за морем (тобто в Північній Америці), — писав в одномоу зі своїх листів проф. Пастернак — збайдужіння до важливих наших справ, у користь дрібної діяльности поволі заникають амбіції бути „кимось" і робити „щось"... Старші переводяться і втомлені незвичайними умовами життя, а молодші не набрали ще розмаху і певності відкривати нові горизонти українства в діяспорі. Ми на переломі, і як буде „завтра" можна по деяких симптомах здогадуватись» (Лист до В. Кубійовича, 12. XI. 1962 р.).

Проф. Ярослав Пастернак провадив дуже широке листування з різними науковцями так українцями, як і чужинцями. Його листування — це багатюще джерело для дальших дослідів цим разом уже самої особи цього видатного вченого, який чекає ще свого дослідника. В 1964 році проф. Пастернак став членом Ініціятивної Групи Українського Історичного Товариства, а в наступному році членом Управи УІТ і Редакційної колегії «Українського Історика» в якому містив свої праці. Він завжди цікавився розвитком української історичної науки поза межами України.

Спираючись виключно на фактичному матеріялі у своїх дослідах, проф. Пастернак відчував велику відразу до псевдо-науки, а зокрема «науки», яка мала б іти назустріч різним політичним махінаціям.

Хоч проф. Пастернак був великим ученим, але водночас він був незвичайно скромною людиною, до нікого не ставив ніяких вимог і працював, не очікуючи жодних похвал. На кінець варто згадати ще й те, що наявність проф. Пастернака в Торонто була використана також і на курсах для української середньошкільної молоді. Хоч це предмет високошкільний, але проф. Пастернак умів подати його навіть і молоді у доступній, а що найважливіше у цікавій формі за що його учні любили. Він був постійним членом педагогічного складу Курсів Українознавства ім. Григорія Сковороди від 1950 до 1968 року, а також увесь час існування КУ ім. Ю. Липи від 1956 р., Курсів Українознавства при церкві св. Миколая від 1963 р. і від 1965 до 1968 рр. на літніх вакаційних Вищих Освітніх Курсах Осередку Української Культури й Освіти, що їх вела Крайова Екзекутива УНО — Канади, у яких брала участь молодь з різних міст Канади. Завдяки цим курсам понад тисяча української середньошкільної молоді дістала елементарне знання з археології України.

Проф. Пастернак, як слушно завважив його колишній студент єпископ Ізидор Борецький, — вмів оживити свій предмет і мав дар пе-

редати своє знання іншим. Викладаючи на Богословській Академії у Львові він завжди повторяв «Розумійте землю і читайте в ній історію України». Навчаючи нашу молодь у Канаді він намагався вщепити в неї любов до свого народу, якого історія сягає далеко у глибину віків на що він мав поважні докази.

Проф. Пастернак був невтомним працівником на народній ниві, працівником чесним, сумлінним, який трактував свою працю, як почесть й не диво, що після нічного спочинку з 28 на 29 листопада 1969 року вранці він знов взявся до праці про *«Етногенезу слов'ян»* для Українського Католицького університету в Римі. Але того дня не судилося йому продовжати розпочатої праці, бо ще ранком він відійшов у незнані світи до тих своїх прапредків, яких він ціле життя намагався збагнути та відчитати історію їхньої доби.

Ще в 1939 р. новойменований декан Історичного факультету А. Бригинець та ректор Львівського Державного Університету Михайло Марченко, відомий підсов'єтський український історик, подали до Наркому Освіти характеристику проф. Пастернака, в якій писали: «Пастернак являється великим спеціялістом археологом і заслуговує на признання йому на основі проведених розкопів і надрукованих праць науковий ступінь доктора історичних наук і професора на катедрі археології». У своїй оцінці проф. Пастернака вони не помилились. Велич цього вченого визнаємо не тільки ми ті, які познайомились з його творами; її визнає ввесь науковий світ включаючи український підсовєтський. Про це найкраще свідчить той факт, що вже з початком грудня 1969 р. Львівський Філіял Академій Наук УРСР влаштував окрему вечірку для вшанування пам'яті великого і славного археолога проф. д-ра Ярослава Пастернака.

Проф. д-р Пастернак не живе — але живе його праця, в якій він відкрив нам минуле нашого народу і тих часів, коли історії ще не писали пером, а важкою боротьбою щоденного життя, боротьбою за існуванян.

У 1938 р. у журналі для молоді «На сліді» появився короткий репортаж про розкопи в Галичі п. н. «На сліді величі і слави», який автор закінчує такими словами: «Ми щиро вдячні д-рові Пастернакові, що прочистив „зарослі дороги" давніх полків та показав нам сліди давньої могутности».

Ми приєднуємося до слів подяки невідомого автора репортажу.